

A népi hagyomány revíziója Csoóri Sándor gondolkodásában

Bevezetés: a moralista politikus

Csoóri Sándor költő, esszéíró, prózaíró, forgatókönyvíró, dramaturg és politikus volt (a felsorolás nem fontossági sorrend, a hierarchia az olvasó érdeklődésétől és értékrendjétől függ), de ezekkel együtt moralista is. A moralista mint tevékenységnev nem túl divatos az utóbbi időben nálunk. Pedig számos filozófust, tudóst, művészt és költőt lehet ennek a hivatásnak a művelőjeként méltatni, ahogy azt például angol nyelvterületen rendre meg is tesszik, legalábbis az eszméletörténeti irodalomban. Nem úgy a közbeszédben. Mi ennek az idegenkedésnek az oka? Általánosságban érvelhetünk úgy, hogy minden ember homo moralis, mivel erkölcsi érzéke, vagy a mindenkiben közös gyakorlati morális ész eligazítja a jó és a rossz megítélésében, ha mégsem, akkor a szocializáció és az enkulturáció komplex folyamatai ajánlják fel folyamatosan a segítségüket. Akkor minek külön pozíciót fenntartani erre? Azonban ezek mellett is jól jöhetnek a moralisták, akik felhívják figyelmünket az emberi gyarlóságra és a rutinból meghozott döntések erkölcsi problémáira. Az emberek ezt belátják, és elismerik a moralisták szerepét a történelemben, a kulturális hagyományban, ám a jelent illetően nem így gondolják, mert rendkívül kényelmetlen számukra, ha szembesítik őket hibáikkal, morális helyzetük ellentmondásaival. Védekezési módszerük a leleplezés, annak kimutatása, hogy a számonkérő álszent, „vizet prédikál és bort iszik”, illetve „ő sem jobb a Deákné vásznánál”, sőt, mint világirodalmi mintája, Tartuffe, manipulálni akarja a közönséget saját alantas céljai érdekében. A hipokrizis ugyanis nem cél, hanem eszköz: kedvezőbb színben akarja magát feltüntetni, hogy előnyre tegyen szert, és ami neki előny, az másnak hátrány. Tagadhatatlan, hogy sok Tartuffe tűnt fel az idők során, de tőlük még sokkal rosszabbak is a politikában. Az *Őszösvetség* idejétől ismert a hamis próféták elleni jogi törvényekkel szankcionált fellépés. De, mint tudjuk, ezzel is jócskán vissza lehet élni a politikai manipulációban. Mindenesetre a közgondolkodást az önfelmentő bizalmatlanság uralja a moralistával szemben. Ami persze nem lehet totális, ezért szá-

mosan esnek különböző hamis próféták és végig nem gondolt eszmék bűvkörébe, mert valamiben mégis hinniük kell. A teljes szkepszis emberfeletti feladat.

Mondhatjuk, hogy a moralista teológiai modellje a próféta, aki az Úr szavát mondja, szemben a hamis prófétával, aki saját szavait tünteti fel az Úr szavaiként. Ezzel instrumentalizálja a hitet és Istent. Ebből az következhet, hogy a moralista legyengített, szekularizált próféta, aki már nem Isten, de a morál parancsait kéri számon az embereken. Ebben van igazság, de a moralista nemcsak ez, hanem elemző is. Empátiával tekinti az esendő embert abból a szempontból, hogy mennyire és miként tud megfelelni a rábízott nehéz feladatnak. A moralista Csoóri Sándor tisztelte a prófétai hagyományt, reflektált annak szekularizált megjelenésére is, ugyanakkor elemzőként is folyamatosan megnyilvánult, valamint érzekelte és tudatosította a cselekvések morális problémáit, középpontba állította a konfliktusokat, feltárta a morál tragikus jellegét, ahogy a drámaíróhoz méltó.

A moralista nem bitorolja a próféta címet, de szemben áll a hamis prófétával, és még valamivel: a moralizálgató naivitással, szűklátókörűséggel és az ezekből következő leegyszerűsítéssel. A morális parancsok egyértelműek, azonban a döntések meghozatala összetett helyzetekben történik, és a döntések következményei nehezen kalkulálhatók. Csoóri politizáló költőként, politikusként és elemzőként szembesült azzal a kérdéssel, hogy vajon univerzálisan érvényesek-e a morális normák, vagy a politikának saját, alapvetően konzekvencialista normarendszere érvényes. Az etikai irodalmat az első ismert források óta meghatározza ez a kérdés, de a mai napig nincs rá végleges válasz. Ezt a konfliktust fogom kibontani tanulmányom harmadik részében *A népi írók hagyományának morális-politikai revíziója* cím alatt, előtte a szóban forgó hagyomány esztétikai-politikai, majd kimondottan politikai revíziójával foglalkozom.¹

A revízió szótári jelentése az újból való megvizsgálásra, megtárgyalásra, felülvizsgálásra és az ennek az alapján történő, olykor lényegbevágó módosítások, változtatások végrehajtására vonatkozik. A szó erős jogi jelentéssel bír,

¹ Jelen tanulmány a 2023-ban a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete által támogatott *Poétika és Politika*-program keretében elkezdett vizsgálódásokat folytatja.

A szöveg alapját adó előadás a Századvég által 2024. május 23–24-én rendezett *az Irodalom és politikai identitás viszonyáról* szóló konferencián hangzott el.

amennyiben szerződés revíziójáról beszélünk, a magyar nemzet esetében egy nemzetközi jogi szerződés revíziója különleges jelentőséggel bír: Csoórinál ez a jelentőség Trianon „erkölcsi revíziójában” jelent meg, átvive a fogalmat a jog és a politika kontextusából a morál szintjére. A revízió történeti konnotációjára emlékezhetünk a revizionizmus alakban, amely a marxizmusban az „eredeti” tanításoktól eltérő nézetekre vonatkozott, és éles, nem egyszer szó szerint vére, mi több életre-halálra menő viták tárgyát képezte. Csoóri 1952-ben, huszonkét évesen, szülőfalujába hazatérve, és az ottani rettenetes állapotokat látva vált ellenzékivé, majd fokozatosan jutott arra a meggyőződésre, hogy a marxizmus alapján kibontakozott rendszer még revízió nyomán sem igazságos.

A népi írók hagyományának esztétikai-politikai revíziója

A magyar népi írók mozgalma, vagy ma elterjedt kifejezéssel, kommunikációs hálózata, nem termelt ki egységes pártpolitikai programot a szereplők világnézeti véleménykülönbségei és taktikai eltéréseik miatt, de politikai hatásuk kiterjedt a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Nemzeti Radikális Párt mellett elsősorban a Kisgazdapártra és a Nemzeti Parasztpártra, utóbbi kettő esetében a koalíciós időszakban is, 1956 októberében a Petőfi Pártra, és bizonyos mértékig az MDF-re a rendszerváltás idején. A hálózat csomópontjaiban – a teljesség igénye nélkül – olyan cselekvők voltak találhatók, mint Erdei Ferenc, Féja Géza, Kovács Imre, Kodolányi János, Sárközi György, Szabó Zoltán, Tamási Áron, Veres Péter, és kiemelkedve három szellemi nagyság: Bibó István, Németh László, Illyés Gyula. Tevékenységük összefoglaló megnevezésére legtöbbször a „mozgalom” kifejezést használja a szakirodalom, nem látok okot arra, hogy ettől eltérjünk. Történetileg tekintve a mozgalom legjelentősebb szakasza az 1930-as évek elejétől a Rákosi-diktatúra kiépüléséig tart, magában foglalva három alkorszakot, a 30-as évtizedet, a világháborút és a koalíciós éveket. A népi mozgalom modernizációs irányzat volt, gondolkodásmódjából és világnézetéből következett művészeti és bár nem pártpolitikai, de mégis politikai programja.²

A program ikonikus arcélét Petőfi Sándor adta, a tőle származó szállóige jelszavá vált a népiek körében. Az Arany Jánoshoz írt levél a *Toldi* első olvasása utáni lelkes felkiáltás: „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni

fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század földadata.”³ A szabadságharc, és különösen a kiegyezés után szétterülő Petőfi-kultusszal, valamint az ebbe tagolódó epigon-lírával viszont semmi közösséget nem vállaltak. Meggyőződésük szerint a következő nemzedékek nem megvalósították, hanem elárulták a költő eszméit. Így a nép nem került hatalmi pozícióba sem az irodalomban, még kevésbé a politikában. A kibontakozó magyar kapitalista növekedésnek és a parlamentarizmus fejlődésének a jobbagymúltra visszatekintő parasztság széles rétegei csak hátrányait szenvedték, a nemesi nemzet után kitaszítottak maradtak a polgári nemzetből is. A háború, a forradalom–ellenforradalom és Trianon után azonban a polgári nemzet önmagában sem tagadhatta tovább katasztrofális helyzetét, amiből csak a népi energiák integrálásával van reménye kilábalni. Ezt üzenté a népieknek Ady Endre, Móricz Zsigmond, s mindenekelőtt Szabó Dezső hangja.

Az igazi Petőfi apostolként állt a népiek mögött, jószerével egy jelentős kivétellel. Németh László egy esetben megtörte a kánont, és kibeszélt az ebben a tekintetben egységes programból. Az 1939 tavaszán napvilágot látott *Kisebbségben* című esszében Petőfit sajátos klasszifikációjában a „hígmagyarok” közé sorolta történeti rendben olyan nagyságok után, mint Kazinczy és Kölcsey, olyanok mellé, mint Eötvös József, akiknek az örökösei lesznek a *Nyugat* költői. A „hígmagyar” osztály közös tulajdonsága az időnként csak felszínesen ismert nyugati eszmék iránti rajongás és azoknak naiv alkalmazása a hazai viszonyokra. A nyelvújítással vált egyértelművé a tendencia, aminek eredményeként megszületett a modern magyar irodalom, de már akkor „elveszett a magyar a magyarban”. Velük állította szembe a „mélymagyarok” osztályát, aminek tagjai utólag szintén valamelyest elismerést nyertek a művelt közönségtől, de életükben kisebbségbe szorultak az uralkodó trendhez mérten. Csokonai, Berzsenyi, Katona és mások értették a felvilágosodás eszméinek összetettségét, ugyanakkor őrizték az eredeti magyar nyelv „sűrűségét”, aminek mértékadó politikai megtestesülése Széchenyi István volt (hasonlóan Szekfű Gyula *Három nemzedékének* értékítéletéhez), XX. századi kibontakozása pedig az Ady–Móricz–Szabó Dezső hármas. Nézzük, hogy konkrétan mi is volt a szabadságharc költőjének pozíciója ebben a folyamatban, „leért-e igazán ahhoz a magyarsághoz, melynek a lassú elsüllyedését egy hirtelen támadt irodalmi magyarság alatt nyomon követjük. Nem, ő erről a magyar Atlantisról nem tudott. Magyar nyelv és ritmus

² A témával foglalkozó első monográfia JUHÁSZ Géza: *Népi írók*. Bp., Magyar Élet, 1943. A későbbi, átfogó szakirodalomból kettőt emelek ki. BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, Püski, 1983; PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Bp., Jaffa, 2012.

³ PETŐFI Sándor levele Arany Jánosnak, Pest, 1847. február 4. <https://mek.oszk.hu/06100/06126/html/ajpslev003.html>

keserves szülőfájásait sosem érezte. Hiába volt népköltő, hasonlítsuk össze népiességét egy Bartókéval, Tamási Áronéval, Erdélyi Józsefével: ez azonnal kiderül.”⁴

Különösen figyelemre méltó itt Bartók és Erdélyi. Néz-
zük először az utóbbit! Róla Szabó Dezső és Illyés Gyula is többször fölöttébb kedvezően nyilatkozott, Illyés például az 1931-es *Tarka toll* című verseskötetéről írott kritikájában. Szerinte Erdélyi elementáris átütőerejét nem formai, képi és verstani egyszerűsége adja, hanem ismeretelméleti pontossága, nála válik a költészet úgyszólván szigorú tudománnyá.⁵ Ebben teljesíti ki a Petőfi-hagyományt, nem csak a népies formában – tehetjük hozzá. Erdélyi József, miért nem József Attila? – kérdezte Csoóri Sándor 1977-ben. Revíziója értelmében Illyés és Németh utat tévesztett: „a legmodernebb világirodalom ismeretében döntöttek az új realizmus, az új tárgyilagosság mellett, Apollinaire, Éluard, Cendrars, Aragon ismeretében Erdélyi József mellett. [...] a magyar költészetnek Ady után nem az Erdélyi József törte csapáson, hanem például egy lorcai természetű költő útján kellett volna továbbindul-

nia. A modernséget és a népköltészetet magas szinten egymásba torkollató úton. Hány elmérgesedett vitát, szakadást el lehetett volna kerülni!”⁶ A „lorcai természetű költő” természetesen József Attila, hogy az ő választása esetén elejét lehetett volna venni a vitáknak, nos, hipotetikus „történetietlen” kérdés lévén, erre nincs empirikus bizonyítékunk, de valószínűleg, nem. A 30-as évek népiek az urbánusok elleni vitája ugyanis, bár Erdélyi megítélése kapcsán habosodott fel, másról, politikai értelemben többről is szólt. Arról, hogy ki legyen a konzervatív hatalom legális és legitim ellenzéke: a szociáldemokrata és liberális erőket felvonultató baloldal vagy a népiek új, harmadik oldala. Másfelől rendelkezésünkre áll egy későbbi analógia, amiből visszakövetkeztethetünk. A 70-es években Csoóri Sándor Lorca és József Attila meggyőződéses híve, mégis megkapta a „neonacionalista”, „újnépies” jelzőket elítélő jelentésben, alátámasztva azt, hogy ha politikai tétre megy a játék, az esztétikai érv másodlagos. Igen, vetethné ez ellen valaki, de akkorra már megromlott a viszony, pont az Erdélyi-paradigma egykori erőltetése miatt.

Csoóri Sándor
1984-ben
Adományozó:
Szalay Zoltán
© Fortepan

⁴ NÉMETH László: *Kisebbségben = Uő: A minőség forradalma. Kisebbségben I–II.* Bp., Püski, 1992, II., 857.

⁵ ILLYÉS Gyula: *Tarka toll. Erdélyi József költeményei = Nyugat*, 1932, 4. sz. <http://epa.niif.hu/00000/00022/00531/16570.htm>

⁶ CSOÓRI Sándor: *Tenger és diólevél I–II.* Bp., Püski, 1994, II., 728–729.

Még egyszer: nem tudjuk, mi történne egy párhuzamos univerzumban, csak az alternatívák valószínűségét latolgathatjuk. A ma már kevésbé ismert Erdélyi egyébként nem volt rossz költő, munkássága nem igazolta Ignótus lesajnálását, hogy nem az a költészetben, ami Bartók és Kodály a muzsikában, hanem cigányzene, amivel amúgy nem lenne baj, de annak is gyenge.⁷ Talán Csoóri sem ellenezné, hogy József Attila mögött, többekkel együtt, helyet kapjon a második sorban.

Az Ignótus által írott bírálat felidézése azért is tanulságos, mert Bartók és Kodály kapcsán valami olyasmire hivatkozott, amit később „bartóki modellnek” neveznek. A modell szűkebb formájában a zene megújítására vonatkozik, a népzene esztétikai értékeinek felhasználására a kortárs zenében, az archaikus felemelve megőrzésére, az ősi és a modern szintézisére, a hagyomány aktualizálására, olyan zenei nyelv kialakítására, amelyben a nemzeti és a népi, valamint az egyetemes egymást áthatja. A modell alkalmazási tartománya azonban bővíthető a művészet, sőt a kultúra egészére. Ezt tette a már első megfogalmazója, Németh László 1943-ban.⁸ Ehhez csatlakozott Csoóri Sándor is az 1960-as évek közepétől a *Szántottam gyöppöt, az Egykor elindula tizenkét kőműves*, valamint a *Tenger és diólevél* című esszéitől kezdve, de úgy, hogy sajátos tartalom alapján értelmezte és fejlesztette azt. Monográfusa, Görömbei András ekképp fogalmazza meg a modell megújításának lényegét: „olyan organikus világkép bontakozik ki, amelyikben funkcionálisan kap helyet Csoóri számtalan meghatározó élménye, az amerikai felhőkarcolóktól a szatmárcsekei temetőig, a beatköltésztől a magyar népballadáig, József Attilától Ginsberg költészetéig”.⁹ Csoóri koncepciója a magyar népdalt nemcsak a XX. századi modernizmusokhoz, a szürrealizmus-hoz és a beatirodalomhoz kapcsolta, hanem meghosszabbítva, a XXI. századi posztmodernhez is. Ezáltal, írja Jánosi Zoltán, „leszaggatja azokat a sztereotípiákat, amelyek a felvilágosodás, a romantika, a népi, nemzeti irányzat, a ’20-as, ’30-as évek szociális törekvései és a marxista irodalomfelfogás, illetve ideológia idejétmúlt kötelékeibe voltak képesek csupán bekapcsolni a népi kultúrát szer-

vesítő »bartóki« irodalmat”.¹⁰ A „bartóki modell” működését az alapján szokás kétségbe vonni, hogy a népművészet halott, mert szociokulturális értelemben halott az osztály, amely azt élte. Megszűnt a paraszti életforma, nincs tovább népművészet. Csoóri szerint viszont a népművészet „nemcsak a parasztságé, hanem az egész magyarságé. Elmúlni tehát csak a magyarsággal múlhat el.”¹¹ Valóban, a szociokulturális megközelítést a művészettel kapcsolatban abszolutizálni helytelen. Látszik ez abból az abszurditásból is, hogyha a tétel igaz lenne, lényegében minden történelmi művészet halott lenne, mivel nemcsak a hagyományos paraszti életforma szűnt meg, hanem a hagyományos polgári, nemesi és arisztokrata is, nemcsak a falusi, hanem a városi is. Halott lenne az Erzsébet-kori angol dráma és az antik művészet. Akkor milyen alapon szólítana fel Rilke *Archaikus Apolló-torzója*, hogy: „Változtasd meg élted!”?

A Csoóri-féle „bartóki modell” gyűjtőpontjában a szürrealista népballada és az ezt először igazán megértő József Attila-i költészet állt. Ennek az esztétikának a jegyében méltatta kortársai, Juhász Ferenc és Nagy László munkásságát. Elemzésében a szürrealizmus nem történelmi avantgárd, hanem élő esztétikai irányzat. A 2024-ben századik születésnapját ünneplő mozgalom több hullámban bontakozott ki, és hatott más modern, majd posztmodern törekvésekre, igazolva ezzel Csoóri elemzését. Hatott például a pop-art univerzumra, részben ezen keresztül, de direktben is, megtermékenyítette a pop- és tömegkultúrát, amelynek tenyészetét a magyar költő már nem szemlélte szimpátiával.

Nála a szürrealista népballada amennyire esztétika, annyira ismeretelmélet és politika. A gondolatmenetét a Ionesco-féle definícióval indította: „Tragédia ott van, ahol megoldhatatlan problémák vannak.”¹² Ilyen problémákról szólnak a magyar népballadák. „Nem a sors fölötti töprengés, hanem a sorssal való szembefordulás. Nem a megválthatóság vigasza – ellenkezőleg: a megválthatatlanság tudata”¹³ jelenik meg ezekben, a balladák a „halált és az igazságot igen, de a kétségbeesést vagy a közbeeső reményt”¹⁴ nem ismerik. A ballada nem annak a bizonyos

⁷ IGNÓTUS Pál: *A propos: Erdélyi József*. Az *Utolsó Királyság* című verskötetének megjelenése alkalmából. V. Erdélyi József és Kodály Zoltán = *Nyugat*, 1928, 16. sz.

<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00449/14047.htm>

⁸ NÉMETH László: *Magyar építészet* = NÉMETH: i. m. (1992), II., 1334–1342. Különösen figyelemre méltó a témában, hogy Gróh Gáspár arra a kérdésre, hogy van vagy nincs Németh László-i „Bartók-modell” a „modell” problematikusságának kimutatása után, végül is igennel válaszol abban az értelemben, hogy két modell van, az eredeti zeneesztétikai és a Németh László-féle „ideologikus”. GRÓH Gáspár: *Van vagy nincs? A Németh László-i „Bartók-modell”* = *Magyar Szemle*, 2007, 11–12., 141–154. Bartók helyéről a magyar művelődéstörténetben és a „bartóki modellről” WINDHAGER Ákos: *Béla Bartók’s*

Central European Counter History = Voices of Identities: Vocal Music and De/con/struction of Communities in the Former Habsburg Areas. Ed. ENDER, Daniel, FLAMM, Christoph, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2018, 126–142.

⁹ GÖRÖMBEI András: *Csoóri Sándor. Monográfia*. Bp., Nap, 2010, 85.

¹⁰ JÁNOSI Zoltán: *Tengerre hullt diólevél = „Sereglés voltam egymagam” Tanulmányok Csoóri Sándorról*. Szerk. FALUSI Márton, WINDHAGER Ákos, Bp., MMA MMKI, 2018, 59.

¹¹ CSOÓRI: i. m. (1994), II., 763.

¹² Uo., II., 655.

¹³ Uo., 656.

¹⁴ Uo.

„homálynak” a műfaja, hanem ellenkezőleg: a tisztánlátásé. Itt fordul át az okfejtés az irodalomból a politikába: Rákóczi óta a magyar politika a hiú remény, az illúzió és az öncsalás politikája volt. A politikai osztály – nagyrészt azért, mert hallgatott az irodalom szirénszavára – elhitte, hogy eszméi akkor is győzedelmeskedtek, amikor a valóságban, például a harcmezőn vereséget szenvedett. Mindez azért történt, mert a balladákban megalapozott népi tudástól elszakadt. Az öncsalás ékes példái a kiegyezés, az 1918-as forradalom, a II. világháborút követő koalíciós időszak, az 56-os forradalomleverést követő konszolidáció, valamint ezek közé sorolta pályája későbbi szakaszában Csoóri a rendszerváltáshoz kapcsolódó illúziókat.

A népi írók hagyományának politikai revíziója

A népi mozgalom politikai törekvései négy elemből tevődtek össze. Ezek közül az első a gazdasági reform, a második a kultúra reformja, a harmadik a képviseleti rendszer reformja, a negyedik a külpolitika célkitűzéseinek átalakítása. A négy elemet együttesen teljes joggal nevezhetjük „magyar harmadik útnak” is, ahogy azt Gombos Gyula meg is tette.¹⁵

Az első és a harmadik elem, a gazdaságpolitika és a képviselet újraértékelésének irányát megfigyelhetjük az 1982-ben Duray Miklós *Kutyaszorító* című, az USA-ban Püski által kiadott könyvéhez írt előszóban. Csoóri megállapította, hogy a csehszlovákiai magyarságot folyamatosan érő atrocitások „örületbe csúszó torzulások [...] Ott van mögöttük a törvény: a szocializmus végiggondolatlan eszmerendszere és gyakorlata.”¹⁶ A szocializmus elméletének megvalósítása nem más, mint a többpártrendszer és a magántulajdon megszüntetése, valamint az egyházak visszaszorítása. Ezek híján a nemzetiségek nyomorult helyzetbe kerülnek, pláne, ha az anyaország sem törődik velük. Az intézmények hiányoznak, vagy nem megfelelően működnek. De a magyarság nemcsak az utódállamokban van kisebbségi létben, hanem Magyarországon is, nem etnikailag, hanem eszmeileg: magára hagyva áll szemben a marxista-leninista eszmével és birodalommal – fogalmazódik meg az olvasóban, többször érezzük szövegei kapcsán, hogy amikor az utódállamok magyarságáról ír, az az anyaországra is vonatkozik. – Nincs állama neki sem, aki megvédené, sőt az éppen az elnyomó eszme oldalán áll. Neki sincsenek egyházai, pártjai, magántulajdona, ami oltalmat jelentene. Csoóri itt már eltért a két háború közötti népi mozgalom véleményétől, amely politikai pártoknak és a magántulajdonnak nem tulajdoní-

tott ilyen jelentőséget, sőt inkább kritikus volt velük szemben, ahogy időnként az egyházakkal szemben is.

Németh László 1956. november 25-én Tamási Áronnak így írt: „A parlamentarizmust levitézlett képződménynek tartom. Európa politikai pusztulásának egyik okát látom benne.” Majd világossá tette, hogy mi is a baj a parlamentarizmussal: „A mi pártjaink 45–48 közötti szerepe különösen szégyenletes volt, október 23. után már néhány nap alatt utálatos bűz csapott ki föltámadt tetemeikből.”¹⁷ Tehát a pártok. Azokkal a gondok nem a II. világháborút követő koalíciós időszakban kezdődtek, már a Horthy-korszakban is jelentkeztek, nem kevésbé az I. világháború utáni zavaros időkben, az egész gyökere pedig már a dualizmusban erősödött meg. Az elitélő vélemény szemantikája visszamegy a pártoskodásra, a szakadás, széthúzás, ellenségeskedés, részrehajlás, elfogultság, igazságtalanság értelmében, valamint a „pártütésre”, különösen abban a jelentésben, hogy az összefogás valamely közösség egységének megbontására törekszik. A rousseau-i „általános akarat” érvényesülését akadályozzák meg a pártok helyett, hogy elősegítsék azt.

A politikai reform kiinduló történelmi tétele, hogy a dualizmus rendszere társadalmilag igazságtalan, politikailag nem volt hatékony. Pusztuláshoz is vezetett. Azonban ez már pusztán a megelőző évtizedek fejleményeiből is belátható. Németh László Adyról írta, de Szabó Dezsőre és Móriczra is vonatkoztathatóan, hogy ő „látja meg, hogy tizenkilencedik századunk hibái jóvátehetetlenek, mert következményei a magyar nép testén is kiütnek már, az osztályok fönn merevek, lejjebb senyvedők s a színmagyarság jobbjai magukban tehetetlenek.”¹⁸ Nyilván azért is, mert magukra hagyták őket a politikai pártok. Ezért új népképviseleti rendszert kell megalkotni pártok nélkül. Helyettük a szindikalizmussal rokonítható módon a választási kollégiumok lesznek a képviselet alapszervei, ezek választják meg a képviselőket a kerületi parlamentbe, utóbbiak pedig az országosba. A választások mindkét szinten természetesen titkosak, s minden felnőtt szavazati joggal rendelkezik. A képviselők mindkét szinten bármikor visszahívhatók. Gombos Gyula visszatérve úgy látja, hogy ez a képviseleti elképzelés a reform leggyengébb, vagy ha megengedőbbek akarunk lenni, akkor a legnaivabb pontja. Nem a kétszinteség, hanem a területi elv kizárólagossága és a pártok negligálása miatt. Úgy érvel, hogy a népiek nagyon helyesen intézményesen biztosítani akarták a politikai szabadságot, de nem vették észre, hogy ha a szabadság fennáll, elkerülhetetlen a pártok létrejötte. Mivel szabad rendszerben a véleménykülönb-

¹⁵ GOMBOS Gyula: *A harmadik út*. Bp., Püski, 1990

¹⁶ CSOÓRI: *i. m.* (1994), II., 1008.

¹⁷ NÉMETH László: *A magyar forradalomról*. Bp., Nap, 2011, 148.

¹⁸ NÉMETH: *i. m.* (1992), II., 881.

ségek kialakulása szükségszerű, és az eltérő vélemények érvényesülni akarnak, így az emberek összefognak. Egyébiránt, korrigálhatjuk Gombos magyarázatát, véleménykülönbségek nem szabad rendszerben is kialakulnak, csak ott nem érvényesülhetnek. Persze minden különösebb találatekonyság nélkül több ellenérv is felhozható a rendszer ellen. A visszahívhatóság rendies elve például, ha kellőképpen könnyen kivitelezhető, zűrzavarhoz vezethet, a kétszinteség – bár nem ördögtől való – csökkenti a választó azon percepcióját, hogy a legmagasabb szintű közös ügyekbe is beleszólhat. Bár lehet, hogy ez csak illúzió, de még ha az is, szorosabbra húzza a nemzet kötelekeit, amit a népiek is óhajtottak. A parlamentarizmus hagyományába tartozó pártpolitika kapcsán helyesebb lett volna a kritika mellett azokat az alapokat is keresni, amikre építeni lehet.

Naivitás lett volna a népiek képviseleti reformterve? Meglehet, de azt is fel kell idéznünk, hogy a két világháború között a nyugati világban sokan nem jósoltak nagy jövőt sem a demokráciának, sem a parlamentarizmusnak. Egyrészt a politikai rendszer belső ellentmondásai, másrészt a külső kísértések miatt, utóbbiak, a bolsevizmus, a fasiszmus, és a nemzetiszocializmus hatása kritikus helyeken egyre érezhetőbbé vált. Volt, aki örült ennek a trendnek, volt, aki nem. A népiek harmadikutas programja egyaránt elhatárolódott a bal- és jobboldali diktatórikus erőktől, ugyanakkor a tömegdemokráciában szintén megjelenő totalitárius fejleményektől is. A demokrácia mellett foglaltak állást, de úgy hitték, hogy az csak a pártokat kiiktató képviseleti rendszerrel menthető meg. A II. világháború után megváltozott a helyzet Nyugaton, a parlamentáris demokrácia pozíciói megerősödtek. Hibáit továbbra is figyelembe vették, de ezek kockázatát lényegesen kisebbnek ítélték, mint az alapvető átalakítások veszélyeit.

Tökéczki László 2017-ben beszámolt a közönségnek arról a több évtizedes vitáról, amelyet Csoórral folytatott a dualizmus értékeléséről, vitapartnere a kritikus álláspontot képviselte, nehezen hagyta magát meggyőzni, de változtatott álláspontján.¹⁹ A szövegek alapján elmondható, hogy a kiegyezés gazdasági előnyeit Csoóri már az 1960-as években elismerte, a dualizmus nemzeti szuverenitást korlátozó definícióját viszont továbbra is, és mindig elítélte. Változott a véleménye a népi írók programjához képest abban, hogy a dualizmus parlamentarizmusát a feudális-rendi érdekképviselet modernizálójaként a demokratizálódás egyik fontos lépéseként tartotta számon.

A népiek „naivitását” a „korszellem” figyelembevételével a „politikai realizmusnak” megfelelően alakította át. De nem vált annak a bizonyos korszellemnek a rabjává. A magyar rendszerváltást nem volt hajlandó a korban divatos fogalommal „konszenzusként” szentesíteni. 2004-ből visszatekintve a *Nem, az nem lehet* című esszéjében így értékelte: „A közép-európai demokráciák olyan vadházasság szülöttei, melyben a megtermékenyítő fél maga a kommunizmus volt. A megszelídíthető, de a megváltoztathatatlan kommunizmus, a génhibás társadalmi rendszer.”²⁰ A „génhibák” sajnos az utódban is öröklődtek. Ezek a hibák (elhagyva a genetika terminológiát) nem korrigálhatók pusztán az intézményelvű racionalitással, a piacgazdaságra és a többpártrendszerre való formális-jogi áttéréssel. Nemcsak intézményi, hanem tartalmi revízióra is szükség lett volna, ami az eszmék, a történelem, a hagyományok, másfelől a lelkiület és a reflexek vizsgálatát igényelte volna.

A szembenézés elmaradt, a kommunizmus bűnei nem lettek megnevezve, elmaradt a vétkesek számonkérése. Az új demokrácia „mindenkit egy szál ibolyával köszöntött. Nem gondolt arra, hogy a régi áldozatok hamarosan új áldozatok lesznek.”²¹ Áldozatai a több hullámverésben lezajlott privatizációnak, a média- és kulturális viszonyok egyenlőtlenségének, az állami politika nemzet iránti érdektelenségének. A bűnök sorozata szerinte a következményeiben végig nem gondolt sietségből fakadt. Az nagyon is érthető, hogy a nép a lehető leggyorsabban szabadulni akart a kommunizmustól, de az naiv illúzió volt, hogy pusztán a többpártrendszer és a szabad választás intézményei elegendőek ehhez. Elégtelen módszertannal fogott hozzá a magyarság a rendszerváltáshoz. Ez egyértelműen az újjáalakuló elit felelősségét terhelte. Csoóri 1987-ben egyik alapítója volt a Magyar Demokrata Fórumnak, később alelnöke lett a mozgalomnak, majd a pártnak 1993-ig. Személyes felelősségét nem takargatta sohasem. Kisebbségben maradt azon véleményével, hogy az MDF pártosodását és egyáltalán a többpártrendszert, valamint az első szabad parlamenti választást megelőzően elengedhetetlenül szükség van alkotmányozó nemzetgyűlésre a nemzet egységének megteremtése céljából. Nemzeti egység kívántatott volna az új alkotmány megszövegezésén túl abban is, hogy a diktatúra működtetőinek bizonyos körét egy időre ki kell zárni a politikából, legalábbis az első szabad választásból.

A rendszerváltás naivitása, politikai hibái, vétkei, teológiai analógiával fogalmazva eredendő bűne nem maradt rejtve a magyarság előtt, ezt bizonyítja a „nemzeti egység”

¹⁹ Tökéczki László kijelentését emlékeztetőül idézem. Előadása a 2017. február 6-án és 7-én az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete által rendezett Csoóri-konferencián hangzott el. A szerző halála miatt a tanulmány nem készülhetett el.

²⁰ CSOÓRI Sándor: *Tizenhét kő a parton. Esszék.* Bp., Nap, 2007, 180.

²¹ Uo., 219.

vagy „nemzeti minimum” rendre megfogalmazódó kíváncsi és a megvalósulás elmaradásának szomorú tudomásulvétele. A sikertelenség fő okát a nemzeti érdeket háttérbe szorító pártérdek dominanciájában jelölték meg többen. Csoóri számára a legszörnyűbb élmények az MDF–SZDSZ-paktum, a 2004-es kettős állampolgárságról szóló eredménytelen népszavazás és a 2006-os morális-politikai válság voltak. Utolsó politikai megnyilvánulásában, a 2007-es *Márciusi levél*ben a pártpolitikai elit és a modern demagógok által működtetett kortárs tömegdemokrácia ellensúlyozására Németh László és a *Prágai Charta* nyomán „szellemi és morális felsőház” felállítását javasolta. A kétkamarás országgyűlés felsőházának rendi hagyománya nála átalakult az értelmiségi kontroll fórumává, ahol „rangot az erkölcs, az értelem, a rokonszenv, a nemzeti érdekek egységes védelme ad”.²² Nem nehéz ezt is naivitásként megmosolyogni, mert vajon mi garantálja az értelmiség egységes fellépését, amikor az legalább annyira megosztott, mint a társadalom. Ugyanakkor Csoóri felvetése a többségi elv ellensúlyozására már legalább Arisztotelész óta fontos vitatéma a demokrácia értelmezésében.

A népiek gazdaságpolitikai reformterve egyrészt aszimmetrikus, másrészt ellentmondásos volt. Az aszimmetriát az agrárium más szektorok fölötti dominanciája okozta, az ellentmondás pedig a tulajdon kettős megítéléséből következett. Egyfelől tulajdonhoz akarták juttatni a szegényparasztságot, másfelől azt vallották, hogy „mamut vagyona becsületes munkával még senki nem tett szert”. Addig nem mentek el, mint Proudhon, hogy a tulajdon lopás, de addig igen, hogy egy bizonyos mértéken túl az. De mi ez a mérték? A földreform tekintetében általában ötszáz holdban állapodtak meg, de az ingóságok és a nem mezőgazdasági tőke vonatkozásában nem jelöltek ki határt. Nem is lett volna az olyan könnyű, ha az igazságosság és a hatékonyság követelményeit egyszerre akarják megvalósítani. Ezeket a követelményeket az agráriumban a kis és közepes magántulajdon a szövetkezeti rendszerrel megtámogatva elv alapján kívánták kielégíteni, az iparban és a szolgáltatások, különösen a pénzügyi szolgáltatások területén viszont a szövetkezet nem biztos, hogy működőképes lett volna, ezért itt az állam integráló szerepére számítottak, feltéve, ha az demokratikus. Németh László is támogatta ezeket az elképzeléseket, de a rá jellemző találatlansággal az 1933-as *Új politika* című írásában azt javasolta, hogy a tulajdonosi rendszer helyett a mezőgazdaságon túl az iparban és a szolgáltatásokban is gondolkodjunk el a „munkabizományi rendszeren”, ami nem tulajdon-, hanem használati jogon alapszik, némileg a feu-

dalizmus modernizált változata. Mert szerinte nem a tulajdon a lényeges kérdés, hanem az, hogy „állami alkalmazott legyen-e a termelő, ahogy a szocialisták gondolják, vagy egy országos termelési terv keretei között viszonylag független vállalkozó”.²³ A II. világháború utáni kommunista hatalomátvétel bizonyította, hogy igenis a tulajdon a lényeges kérdés. Csoóri szerint annak híján az egyén kiszolgáltatottjává vált a nemzetellenes államnak. Az 1980-as évek végén elinduló privatizációs hullámok további bizonyítékokat szolgáltatottak a tulajdon fontosságára. A privatizációk során jelentős részben a kommunista elit tagjai jutottak gazdasági pozíciókhoz, ezek segítették a politikai és a kulturális hatalom átmentését, Csoóri az elsők között figyelmeztetett a rendszerváltás ezen ellentmondására.

A népi politikai reform második eleme a kultúra reformja volt. Szabó Dezső szerint itt a legfontosabb a közoktatás átalakítása olyanképpen, hogy biztosítsa a parasztság és a munkásság gyermekeinek felemelkedését a magasabb képzettséget igénylő munkakörökbe, ugyanakkor magyar szellemiségű legyen. Nagy figyelmet kell ezen túlmenően fordítani a tehetséggondozásra, ennek érdekében Collegium Hungaricumokat kell felállítani tájegységekenként. Németh László némiképp másként látta, amennyiben a reformot az egyetemek átalakításával kezdte volna. A fő baj ezekkel a túlzott specializáció és a szociális kontraszelekció. A szakbarbárság helyett az általános műveltségre kell helyezni a nyomtatékot, hogy elérhessük az általa rendkívül fontosnak tartott minőségi váltást. A társadalmi mobilitás megnyitásához pedig a nép Eötvös Kollégiumait kell létrehozni, ahol az alsóbb néposztályok fiataljai osztályuktól nem elszakadva hozhatják létre az új magyar értelmiséget, vagy ahogy időnként nevezte, az új nemességet. A közoktatás reformját a már megfelelő szellemben képzett új elit hajtáná végre, itt is az általános műveltség kerülne előtérbe, amelynek tantárgyai között főszerep jut a magyar önismeretnek. Ugyanakkor az oktatás minden szintjén érvényesülnie kell a műhelymunka változatosságának. Nem túlzott aktualizálás, ha kijelentjük, ma is ilyen kérdések hatják át az oktatási vitákat. A reform ezen pontja az állami intézményekben csak visszafogottan valósult meg, de hatása a társadalomban jelentős volt, a népiek több folyóiratot adtak ki, faluszemináriumokat szerveztek, népfőiskolákat működtettek a kommunista hatalomátvételig.

A népiek kultúrpolitikája egyszerre volt szociális és nemzeti, de a nagyobb nyomtatékot a szociális elem képviselte. Csoóri a konszolidálódó kádárizmus idején a hangsúlyt a nemzeti elemre helyezte. A horthysta politika, ha ellentmondásos módon is, mégiscsak a nemzeti elköte-

²² Uo., 373.

²³ NÉMETH László: *Új politika* = NÉMETH: i. m. (1992), I., 549.

A Liszt Ferenc
téri Könyvklub
1972-ben, balról
Korniss Péter
fotóművész,
Novák Ferenc
koreográfus,
Borbély Jolán
etnográfus és
Csoóri Sándor
Adományozó:
Szalay Zoltán
© Fortepan

lezettség jegyében állt, a kádári viszont nem. Sőt a „nacionalizmus” stigmatizáló szócikként szerepelt szótárában, lásd a népi írók megbélyegzését az 56-os forradalom után. Lehetőség nyílt azonban a népi kultúra kutatására és művelésére, amit egy „népi” demokrácia csak úgy mégsem tilthatott meg, de még azt is gondolta, hogy érdekében is áll. Engedte a határon túli magyarság néprajzi megismerését is, elvégre az is nép. Csoóri politikáját, hogy a népivel becsempéssze a nemzetit, siker koronázta. Ezt bizonyítja a népi kultúra a 70-es évekre – különösen a fiatal értelmiségiek között, de nem csak ott – kibontakozó reneszánsza és különösen az Erdély-kultusz.

Az eredeti népi program negyedik eleme a külpolitika reformja, vagy teljes joggal úgy is nevezhetjük, hogy a „geopolitikai harmadik út”.²⁴ Ez az elem abból a gazdaság- és politikafilozófiai meggyőződésből következett, hogy sem a kapitalizmus, sem a nemzetiszocializmus, sem a bolsevizmus nem elfogadható berendezkedés általában, de különösen nem a magyarság számára. Ezek

a rendszerek kéttagú opozícióba is sorolhatók, amelyben szemben áll egymással a XIX. században kiteljesedett individualizmus és a XX. századi kollektívizmus, vagy annak legszélsőségebb megvalósulása, a totalitarizmus. Földrajzi helyzeténél fogva Magyarország két totalitárius hatalom, Németország és a Szovjetunió érdekkörébe került. A program ezért olyan politikát irányzott elő, amely az országot nem hagyja egyik zsákmányául sem. Ennek a célkitűzésnek a megvalósításához rendelték hozzá a kelet-közép-európai konföderáció tervét az itt élő népek sors- és érdekközösségére apellálva. Ennek az együttműködésnek az is eredménye lenne, hogy a térségben a nemzeti ellentétek kezelhetővé válnának, s a határon túli magyar nemzettestek védelmet nyernének. Az elképzelés történeti előzménye Jászi Oszkár 1918-as „Dunai Egyesült Államokról” szóló eszmefuttatása, ami Kossuth „Dunai Konföderációjára” megy vissza. A Baltikumtól Törökorszáig húzódó gazdasági és katonai összefogást a közös ellenségek klasszikus eszméje tartaná egyben, ám elősegítene

²⁴ Több beszélgetésünk során Kovács Dávid ezt a terminológiát használta annak összefoglalására, amit Szabó Dezsőről szóló könyvének 4.4. fejezetében kifejtett. KOVÁCS DÁVID: *A magyarság hivatása*:

Kelet-Európa = Uő: Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében. Máriaibesnyő, Attraktor, 2014, 115–128.

a hasonló gazdasági és társadalmi mintázat is: a térség minden országa iparosodó agrárország. Hátráltatja viszont a nemzeti ellentétek sokasága, ahogy Gombos fogalmaz: „ellenségekből kell hozzá társakat csinálnunk”.²⁵ Szabó Dezső is, de különösen Németh László ezért azt vallotta, hogy az első lépéseket nekünk kell megtennünk: társaknak, sőt testvéreinknek kell őket éreznünk. Ehhez elengedhetetlen nyelvük és kultúrájuk megismerése, és azok oktatása a magyar iskolákban. A legfontosabb azonban az, hogy a magyarságnak követendő mintává kell válnia a környező népek számára a lehető legdemokratikusabb parasztállam kiépítésével. Szabó Dezsőnél a magyarság hivatása a térség békéjének és integrációjának megteremtése, ami egy lépés lehet az emberiség harmonikus egységéhez vezető úton. Németh László esetében mindehhez társul még a minőségszocializmus eszméje, ami reményei szerint kedves lesz a többi nép számára is. Távlati tervként lehetett csak a konföderációt előírányozni, ez a kortársak többsége számára is világos volt. Több kétség felvetődött már akkor is, amelyeket ma is érdemes megemlíteni. Az ilyen terv a nemzeti függetlenséget éppen hogy elnyert államok számára a magyar szupremácia redefinálásaként mutatkozhat: magyarokkal, akik csalafinta módon így akarják maguk alá édesgetni a többieket. Az sem valószínű, hogy a nagyhatalmak, akik ellensúlyozására a szövetséget létre akarjuk hozni, ölbe tett kézzel nézik a számukra kedvezőtlen folyamatokat. Különböző módszertanok alapján szerezhetnek érvényt érdekeiknek, például dezertálásra bírhatják előnyök felkínálásával a tagok némelyikét, de adott esetben a katonai megszállástól sem riadnak vissza. Ami viszont az elképzelés mellett szólhat, az az erőviszonyok kiegyenlítésének elve, ez támogatta az Osztrák–Magyar Monarchiát hosszú ideig. Erre a két világháború között a nyugatiak részéről ugyan elvi igény lett volna, de hogy az igényt érvényesítsék is, azt nem tette lehetővé mások mellett éppen a szóban forgó konföderáció finoman szólva is embrionális, de inkább csak eszmei léte. A II. világháború menete nyilvánvalóvá tette, hogy a közép-európai népek szabad konföderációjának megvalósítására belátható időn belül nincs lehetőség, mivel a térség szovjet fennhatóság alá fog kerülni.

Csoóri szimpatizált a kelet-közép-európai népek kulturális rokonságának eszméjével és a konföderáció utópiájával, de a helyzet a két világháború közöttihez képest csak romlott. A magyar kisebbségek ellen elkövetett bűnök és amiatt, hogy ezt az anyaország hivatalosan a 80-as évek második feléig szóvá sem tette. Ódzkodott ettől

eleinte az internacionalizmus régi kommunista dogmája és annak folytatása, a lenini nemzetiségi politika elveinek érvényességébe vetett hit miatt, valamint később következményelvű megfontolások miatt is. Az *Eltemetett gondolatok a Duna-tájon* című 1985-ös esszé terminológiájával: „tapintatos taktikát” folytatott, abból kiindulva, hogy „nem harcolhatunk három-négy fronton egyszerre – románokkal, szovjetekkel, jugoszlávokkal, szlovákokkal –, hisz akkor teljesen elszigetelődünk a világban”.²⁶ A taktika rossz helyzetértékelésen és nem hatékony eszközválasztáson alapult: „Nekünk nem támadnunk kell, csak a világ nyilvánossága elé lépünk a gondjainkkal és tényeinkkel. Azaz: demokratának lennünk.”²⁷ Utalásnak tekinthetjük ezt Bibó Istvánnak a rendszerváltás környékén sokat idézett 1946-os definíciójára, amely szerint: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni.”²⁸ A meghatározás a „ne fessük az ördögöt a falra” szólást invokálja annak kifejezésére, hogy valami azáltal válik valóságossá, hogy félünk tőle. Az önbeteljesítő félelem tárgya Bibó szerint egyebek mellett lehet a más véleményen lévők, a más vallásúak, az idegen etnikumok rossz szándéka, gonosz összeesküvése, az ellenséges propaganda hatása. A kelet-közép-európai népek ellenségeskedéseinek oka részben valóban az imaginárius félelmek tárgyainak megvalósulásában keresendő, de ha már ezek valóságosak, akkor nem helyes azokat tapintatosan elhallgatni. Egyrészt az áldozatok emlékére való tekintettel, másrészt az aktuális történések befolyásolásának céljával. Bátorságról van itt szó, ami a félelem kontrollálása, s nem a félelem hiánya. A „tapintatos taktika” gyáva és sikertelen volt, próbálkozzunk a tényszerű őszinteséggel, az még a politikában is eredményes lehet. Csoóri nem tartotta a nyilvánosságot sem a tömegdemokráciában, sem a geopolitikában csodafegyvernek, ahogy a rendszerváltáskor többen tették, csak első, de kihagyhatatlan lépésnek.

A népi írók hagyományának morális-politikai revíziója

1982-ben látott napvilágot *A magyar apokalipszis* című pamflet, amely részben a Sára Sándor rendezésében készült *Krónika – A 2. magyar hadsereg a Donnál* című huszonöt részes tévésorozat, valamint az ebből kialakított *Pergőtűz* című mozifilm forgatási tapasztalatait dolgozta fel. Csoóri Hanák Gáborral és Marx Józseffel együtt dramaturgként vett részt a munkálatokban. A film legfontosabb elemeit Sára később, 1988-ban könyv formában is

²⁵ GOMBOS: i. m. (1990), 11.

²⁶ CSOÓRI Sándor: *Eltemetett gondok a Duna-tájon* = CSOÓRI: i. m. (1994), II., 1029.

²⁷ Uo.

²⁸ BIBÓ István: *Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása* = Uő: *Válogatott tanulmányok I–IV.* Szerk. HUSZÁR Tibor, NAGY Endre, VIDA István, Bp., Magvető, 1986, II., 220.

megjelentette. A tévévetítés óriási visszhangot váltott ki, közöttük támadásokat is, hogy burkoltan irredenta eszméket propagál, egyoldalúan mutatja be az eseményeket, horthysta katonatiszteket szólaltat meg, nem hiteles szemtanúkat vagy történészeket, mentegeti a Szovjetuniót megtámadó hadsereget. Ezek hatására a sorozatot előbb áttették a kettes csatornára (azt akkoriban földrajzilag és technikailag csak korlátozottan lehetett elérni), majd a tizenhetedik rész után befejezték a vetítést. A *Krónika-Pergőtűz* a hadsereg tragédiáját vitte színre – de mivel annak személyi állományát nagyrészt szegényparasztsok adták, akik sokszor a falusi tanítókból és jegyzőkből lett tartalékos tisztek századparancsnoklásával vonultak a keleti frontra –, a dokumentumfilmek folytatták azon filmek sorát, amelyek a parasztság igazságtalan sorsát dolgozták fel. Ilyenek voltak Kósa Ferenc *Tízezer nap* (1967) és Sára Sándor *Feldobott kő* (1968) című rendezései, Csoóri mindkettőben társ-forgatókönyvíróként működött közre. A filmek szervesen kapcsolódtak ahhoz az 1952-től kibontakozó irodalmi munkássághoz, amelyben az író a parasztság helyzetének ábrázolásával a nemzet létkérdéseit firtatta szembefordulva a kommunista hatalommal. A doni ügy napirendre emelésében múlhatatlan érdemei vannak Nemeskürty Istvánnak, a *Requiem egy hadseregért* című könyve 1973-ban először merete a magyar hadsereget nem mint bűnöst, hanem mint áldozatot bemutatni. Csoóri szövege vádirat a nemzetellenes magyar állam ellen. A horthysta állam, de implicite a kádári állam ellen is. Előbbi ellen azért, mert kiküldte a hadsereget a keleti frontra, de még inkább azért, mert a tragikus veszteségeket nem tudatosította a társadalomban, nem segítette elő a katarzist, nem volt képes már 1943 nyarán kilépni a háborúból. Utóbbi, a kádári állam ellen azért, mert a Rákosi-korszakot folytatva büntudatban tartotta az áldozatokat.

Azonban az 1943-as felelősségben osztoztak az írók is. Illyés Gyula írt egy megrázó verset *Hullaevők* címmel, de Németh László a *Második szárszói beszédben* 1943 augusztusában kijelentette: „A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.”²⁹ Ha nem tudott az áldozat nagyságáról, miért nem nézett utána, ha tudott róla, milyen megfontolások alapján hagyta figyelmen kívül? Miféle hasznos következményeket várt a döntéstől? Nem tudjuk, de azt igen, hogy Magyarország a politikai vezetés elégtelen helyzetértékelése, akaratgyengesége, gyávasága,

a hűség rossz politikai-morális értelmezése miatt nem tudott a német szövetségből idejében kiugrani, ezért a doni véréldozat értelmetlen maradt. Az apokalipszis nem tudott passzióvá átlényegülni.

A pamflet bírálja az arisztotelészi hagyományt, nézzük, hogyan nyilatkozik a „becsület a legjobb politika” tételről Horthy Hitlernek tett ígérete kapcsán: „a magyarok fő-kormányzója, valódi magyar balfácánként, azzal nyugtatja meg, hogy ha ő el akar pártolni, azt majd kerek perec a szemébe mondja. A Horthy-féle nyíltság a diplomáciai hülyeség világcsúcsa! Mintha egy nép becsülete azonos lehetne egyetlen vezetője »becsületével«.”³⁰ A kormányzónak nem jutott eszébe, amit Machiavelli tanácsolt a fejedelemnek: „ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik, s ha az okok, melyek miatt ígéretet tett, megszűntek. Ha az emberek jók lennének, ez az elv kárt okozna, de mert gonosz indulatúak, nem tartanak meg adott szavukat veled szemben, így hát neked sem kell megtartanod velük szemben.”³¹ A politikusnak meg kell tanulnia elvonatkoztatni a hétköznapi individuális moráltól, ha a közösség érdekei azt kívánják. Csoóri szerint ezzel a követelménnyel a magyar történelem sok tragikus hőse szembesült a szigetvári hős Zrínyi Miklóstól kezdve Rákóczi át Deák Ferencig, ebbe a sorba tartozott Illyés Gyula is, akinek egy 1974-es naplójegyzetét idézi 1993-ban Csoóri *Az Illyés-babona* című esszéjében: „A nemzetek – s általában a közösségek – erkölcsi törvénykönyvét más tintával írják, mint az egyénekét. Hogy ugyanaz a tett mikor leköpendő esküszegés és mikor történelmi hősiesség, azt merőben az határozza meg, hányan viszik végbe, hányak hasznáért.”³² Azt is hozzáteszi, hogy Illyésék 1957-es kiegyezése, hasonlóan 1867-hez, feldolgozatlan eleme maradt történelmünknek, „eszünkkel még föl is foghatjuk valamennyire, de lelkiismeretünk és ösztönünk ma is tiltakozik ellene.”³³ A mai olvasók jelentős része ezt a két kiegyezést nem tekinti egyenrangúnak, a Deák-félét lényegesen kedvezőbben ítéli meg, mint Kádárét, amelyhez így-úgy Illyés is csatlakozott, de abban talán teljes az egyetértés, hogy Bethlen Gábor kiegyezése a nagyhatalmakkal Erdély aranykorát hozta el. Csoóri eszméletörténeti elemzésében Bethlen a legsikeresebb magyar Machiavelli-tanítvány: „jogunk van föltételezni [...], hogy közvetítők révén ismerte az olasz politikai bölcsész elképzeléseit a hatalomról, a hatalom erkölcséről, a szükségszerűségek titkos parancsairól”³⁴ – írta 1987-ben a *Műfajok őrségváltása?* cím alatt.

²⁹ Idézi CSOÓRI Sándor: *A magyar apokalipszis* = CSOÓRI: i. m. (1994), II., 937.; az eredeti NÉMETH László: *A második szárszói levél* = NÉMETH: i. m. (1992), II., 1284–1285.

³⁰ CSOÓRI: i. m. (1994), II., 920.

³¹ MACHIAVELLI, Niccolò: *A fejedelem*. Ford. LUTTER Éva. Bp., Kosuth, 1996, 78. A szerző politikai etikájáról kitűnő összefoglalása

SKINNER, Quentin: *Machiavelli*. Ford. PÁLOSFALVI Tamás, Bp., Atlantisz, 1996.

³² CSOÓRI Sándor: *Az Illyés-babona* = CSOÓRI: i. m. (1994), I., 420.

³³ Uo., 421.

³⁴ CSOÓRI Sándor: *Műfajok őrségváltása?* = Uo., 278.

A népi írók 1957-es morális-politikai kiegyezése Kádárral kiállja-e a Bethlen Gábor-i próbát? Csoóri ítélete szerint: nem. Nem jött el Magyarország aranykora, a magyar kultúra, benne az irodalom teljesítménye pedig elmaradt nemcsak az ideálistól, hanem a két világháború közöttitől is. Mit kellett volna akkor tenniük az íróknak, elhallgatni, emigrálni, vagy ahogy akkor mondták, „disszidálni”? Valószínű, hogy ezek túl szigorú követelmények, de megpróbálhattak volna keményebben tárgyalni, úgy talán jobb szerződési feltételeket értek volna el? Nem adott egyértelmű választ ezekre a kérdésekre. Viszont megfogalmazta kétségeit magával a tárgyalással kapcsolatban. Az egyezkedés demokráciában helyes eljárás, de diktatúrában nem. „Bizonyos vagyok benne, hogy jönnek majd utánunk gondolkodók, történészek, lélekbúvárok, akik megírják, hogy a sztálini alapozású közép-európai, dél- és kelet-európai társadalmakban egyezkedés közben veszett el minden.”³⁵ Az egyezkedés nemcsak a diktatúrában, hanem a diktatúrából a demokráciába történő átmenet idején is veszélyes. Mert akkor is a bűnösökkel kell egyezkedni. Ezt a veszélyt a magyar rendszerváltás idején az ellenzék nem mérte fel jól, a következményeket az egész magyarságnak kellett viselnie.

Csoóri Sándor a népi írók morális-politikai döntéseit abban, a magyarság sorsát befolyásoló, több esetben meghatározó, történelmi folyamatban vizsgálta, amelyet Bibó István másokkal együtt többször „zsákutcásnak” nevezett. A vizsgálat arra az etikai kérdésre vonatkozott, hogy a cselekedeteket következményeik alapján kell-e megítélnünk, vagy nem azok alapján. Utóbbi mellett az szól, hogy a következmények csak kis mértékben függenek a döntéshozótól, de még ha valamennyire tőle függenek is, túl nagy terhet ró rá az, hogy térben és időben távoli következmények és mellékhatások valószínűségét kell kiszámítania. Mindig azt a lehetőséget kell választania, amelyik jobb világot eredményez, bármilyen más lehetőséggel összevetve. Ekkor a tragikus hős tragédiáját az adja, hogy döntésképtelenné válik, „lefagy”, pedig világos, hogy valamit tennie kellene. Megoldásként kínálkozik a tiszta jóakaratra, a velünk született erkölcsi érzékre, a lelkiismeretre vagy a morális eszünk által felállított parancsra hagyatkozás a következményekre való tekintet nélkül. Igen ám, de a moralista Csoóri meggyőződése szerint az író nemcsak magáért felel, hanem a közösségért is, nem teheti meg, hogy a mégoly univerzális morális észre hivatkozva nem

vesz tudomást a következményekről. Ezekkel a nyugtalanító dilemmákkal való szembenézés adja az esszék máig nem szűnő dinamikáját, amit csak fokoz annak többszöri felvetése, hogy vajon egyáltalán alárendelhető-e a politika a morálnak. Azoknak a filozófusoknak és modern társadalomtudósoknak van-e igazuk, akik tulajdonképpen csak morális politikust tudnak még elképzelni is, politikus moralistát, aki eseti morális elveket gyárt saját politikája igazolására, viszont nem azoknak, akik a politikának saját értékrendszert tulajdonítanak szemben a morális értékkel, vagy esetleg azoknak, akik szerint a politika semmilyen „érték” alá nem rendelhető, mivel az a *zoon* politikon léteiben megadott embertani tény.

Befejezés: irodalom és politika

Az 1960-as évek második felében kibontakozó, a népire támaszkodó Csoóri-féle nemzeti politika előképe Németh László munkássága, amit szinte folyamatos revízió alá is vetett. Ám ahogy Németh, úgy Csoóri eszméivel kapcsolatban is felvethető, hogy túl szorosra zárják a művészet, elsősorban a szépirodalom és a politika közötti kapcsolatot. Mégpedig a metafora, a hasonlat, a parabola poétikai-retorikai eszközeivel. Így születtek azok a történeti-politikai esszék, amelyek minden intellektuális teljesítményük dacára a tárgyilagosabb szemlélő számára egyoldalúnak, leegyszerűsítőnek és túlzónak tűnhetnek – és olykor valóban azok is. Mindazonáltal róla is kellő alappal elmondható az, amit rendkívül kritikus történelmi pillanatban, 1947-ben Bibó István írt Németh László védelmében: „valóságos problémákról beszélt, nem ködképekről, hogy hiteles mérlegeket készített, nem álkonstrukciókat, és az igazságkeresés ereje van megállapításaiban, nem pedig az eleve meghatározott végeredményhez való eljutás izzadtsága.”³⁶ Németh és Csoóri szellemében azt kell még ehhez hozzátenni az irodalom és a politika viszonyának módszertani rövidre zárása védelmében, hogy mindketten tisztában voltak azzal, hogy a politikai cselekvésre számos tényező hat az irodalmon túl is, és számos tényező hat magára az irodalomra is, azonban ez nem ok arra, hogy az irodalmat kihagyjuk, vagy jelentőségét túlzottan csökkentjük a kölcsönhatások rendszerében. Valószínűleg ez minden irodalomra és politikára – még a leginkább „üzemszerűen” működőre is – igaz, de a magyarra mindenképpen.

³⁵ CSOÓRI Sándor: *Erkölcsei revíziót!* = Uo., II., 1011.

³⁶ BIBÓ István: *Összeesküvés és köztársasági évforduló* = BIBÓ: i. m. (1986), II., 451.